

ПРИВАТИЗАЦІЯ І ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр Шморцун

старший науковий
співробітник Центру
гуманітарної освіти
при НАН України,
кандидат філософських наук.

Наприкінці вересня 1994 року за дорученням Національного інституту стратегічних досліджень Центр "Соціальний моніторинг" на чолі з кандидатом економічних наук Олександром Яременком здійснив фактично перше в Україні широкомасштабне дослідження, метою якого було з'ясування динаміки соціально-економічних трансформацій та вироблення рекомендацій щодо їх прискорення і оптимізації. У двадцяти областях України (включаючи Республіку Крим) було проведено соціологічне анкетування, що передбачало з'ясування ставлення громадян України до суспільного життя.

Репрезентативна вибірка із 1687 респондентів враховувала статеві-вікові, національні, професійні, освітні особливості населення України, промислову, демографічну, регіональну специфіку України, включаючи різноманітні типи поселення.

Принципи формування вибірки дозволяють зробити надзвичайно важливі узагальнення, дати об'єктивну оцінку процесам приватизації та підприємництва в Україні, розробити рекомендації щодо їх подальшого удосконалення.

Для розуміння динаміки та особливостей процесу приватизації в Україні важливо з'ясувати ставлення переважної більшості громадян до ринкових трансформацій як таких. Адже перехід до ринкової економіки пов'язаний з радикальним зламом більшості смисло-життєвих стереотипів масової свідомості не тільки щодо реалій економічного, але й всього суспільного життя. Приватизація є важливий важіль не тільки здійснення економічної реформи, але й створення в Україні більш цивілізованої моделі суспільства, принципово нового суспільного ладу. Тому надзвичайно важливим інтегральним показником суспільних настроїв та їх зміни за останній час є відповідь респондентів на запитання про те, яка соці-

ально-економічна політика здатна вивести Україну з кризи. Переважна більшість опитуваних виступає проти відновлення планової економіки (71,8%), проти підсилення впливу держави на управління економікою (70,4%). Навіть з потребою удосконалення управління державною власністю в ключових галузях виробництва не згодні 66,7% опитуваних. Важливо, що у відповіді на це запитання спостерігається велика однотайність чоловіків і жінок, хоча останні через специфіку свого місця в суспільному виробництві і побуті завжди більше орієнтовані на державний патерналізм. Важливо і те, що проти відновлення планової економіки виступає найбільший відсоток (77,9%) жителів села, що свідчить про їх усвідомлення необхідності

докорінної зміни форм власності. З цими даними корелюються відповіді, що стосуються ставлення респондентів до підприємницької діяльності як такої. Більше половини з них (54,3%) ставляться до неї позитивно. Дуже великий відсоток (і це є важливим показником орієнтації масової свідомості на ринкову економіку на довгострокову перспективу) є те, що 44,3% громадян бажали б, щоб їх діти або близькі займалися підприємницькою діяльністю. Досить великий відсоток респондентів (30%) нормально ставиться до того, що в суспільстві з'являються багаті люди, і майже та ж кількість вважає, що саме багатим належить велика роль в забезпеченні ефективності процесів приватизації в Україні. Навіть

забезпечення соціального захисту населення не вважають основою антикризової соціально-економічної політики більше половини респондентів (55,3% чоловіків і 50,2% жінок). І це за умов, що 67,7% опитуваних переконані, що рівень їх добробуту за останній рік або значно погіршився (31,1%), або скоріше погіршується, ніж покращується, а значно покращили свій рівень життя лише 2,4%. Лише 4,2% задоволені своєю сьогодишньою роботою матеріально, 11% — професійно і 10,1% — морально. Лише 0,3% громадян (0,1% жінки) вважає свій матеріальний добробут високим. Крім того, на протипагу твердженням деяких економістів про те, що більшість населення України суттєво покращує рівень свого життя за рахунок підробітку або роботи за сумісництвом, дані соціологічного опитування свідчать, що 86,3% опитуваних (людей найбільш працездатного віку) ніде не підробляють і 87,4% не мають додаткового місця роботи.

За умов крайньої неефективності ринкових реформ лише близько третини опитуваних виступають за відновлення планової економіки, удосконалення державного управління, підсилення впливу держави на економіку. Але тут треба взяти до уваги ще один надзвичайно важливий показник. Згідно відповідей на питання анкети якраз від 30 до 35% опитаних зараз ніде не працюють. Знаючи демографічну ситуацію на Україні, можна припустити, що більшість з них пенсіонери, свідомість яких найбільше пов'язана зі стереотипами минулого, а втрата працездатності примушує орієнтуватись на державну підтримку.

Переважає більшість (74,2%) головним мотивом підприємницької діяльності вважає прагнення до збагачення і забезпечення життєвого комфорту. Нарешті, переважна більшість населення (89,7%) активно цікавиться питаннями приватизації, хотіла б взяти в ній участь і вважає, що є потреба у спеціальних заходах по ознайомленню населення з новими напрямками розвитку програми приватизації як в конкретному населеному пункті (82,2%), своєму регіоні (81,9%), області (81,1%), так і в Україні в цілому (80,8%). Все це спростовує поширену думку про те, що в масовій свідомості продовжують домінувати люмпенсько-споживацькі настрої.

Навпаки, можна сказати, що в суспільних настроях відбувся корінний злам на краще, в цілому люди усвідомлюють неможливість і недоцільність повернення до командно-адміністративної моделі економіки. Вони демонструють високу готовність до участі в ринкових перетвореннях взагалі й у процесі приватизації зокрема.

Разом з тим звертає на себе увагу на перший погляд парадоксальна інформація, що може інтерпретуватись як така, що вступає у протиріччя з попередніми тезами. Активно проголосувавши проти відновлення планової економіки та удосконалення державної власності як основи соціально-економічної політики, громадяни одночасно висловились проти вільного підприємництва, роздержавлення власності та підтримки приватної ініціативи як основного змісту радикальних економічних реформ (проти вільного підприємництва — 68,3%, проти

підтримки приватної ініціативи — 68,0%, і, що особливо важливо, проти роздержавлення власності — 80,3%). Найбільш категорично проти роздержавлення власності висловлюються жителі невеликих середніх міст ((81,0%) і жителі сіл (86,9%) (!).

Взагалі простежується наростаюча тенденція зменшення активності щодо ринкових перетворень і бажання брати участь у процесі приватизації від середніх міст до сіл. Безумовно, такі результати опитування свідчать про наявність у суспільній свідомості негативних стереотипів нашого минулого: споживацтва, низької трудової і підприємницької ініціативи, орієнтації на черговий перерозподіл в процесі приватизації того, що було зроблено іншими. Повна неконструктивність і безпомічність спроб ринкового реформування економіки за останні три роки лише підсилили тенденцію, про що, зокрема, свідчить цілком закономірна перемога лівих сил на останніх виборах до Верховної Ради. Про значний компонент люмпенських настроїв свідчить, зокрема, те, що 27,2% респондентів вважають, що підприємства необхідно безкоштовно передати колективам, які в них працюють. Що ж стосується певного розчарування в ефективності процесів приватизації, то це підтверджує небажання майже третини опитуваних громадян взагалі брати в них участь.

Другий надзвичайно важливий чинник, що примушує респондентів виступати проти роздержавлення і розвитку вільного підприємництва, це повна неконструктивність спроб економічного реформування і особливо розробки і

реалізації так званих програм приватизації, жодна з яких ще не була виконана. На четвертому році приватизації лише 2,9% (!) опитаних вважають, що вони знайомі з державною програмою приватизації у своїй області достатньо докладно, майже половина (40,7%) взагалі не знає про таку програму. Відповідно обізнані щодо приватизації в своєму населеному пункті — 25,6%, районі — 13,7%, області — 9,0%, в Україні в цілому — 13,5%. Тільки 5,1% опитаних отримувє інформацію з питань приватизації з спеціальних інформаційних бюлетенів, 12,4% — з реклами, 3,7% (!) — від фірм і організацій, що спеціально займаються питаннями приватизації і 4,3% (!) — з місцевих органів влади. Трохи краща ситуація з засобами масової інформації: через газети — 45,9%, радіопередачі — 38,6%, телепередачі — 60%. Але аналіз якості цієї інформації свідчить про її надзвичайно низький професійний рівень. Повністю задоволені якістю інформації в пресі лише 5,1%, на радіо — 5,3%, на телебаченні — 8,0% респондентів. Тільки 15,6% опитаних знають, як розпоряджатися акціями (частково знають 34,2%). І це за умови, що обраний на Україні ваучерний варіант приватизації і роздержавлення через корпоратизацію акцентує саме на створенні відкритих акціонерних товариств і форсованому формуванні ринку цінних паперів.

Якщо порівняти гасла про прискорення приватизації, які лунають весь час, з реальним станом інформованості населення щодо приватизації та його оцінкою діяльності державних органів по приватизації, то можна зробити

висновок не просто про непрофесійну, а про злочинну діяльність останніх, зокрема, навмисне приховування інформації, велику питому вагу їх корумпованості.

Ось чому, відкидаючи тезу про те, що у сьогоднішній державній політиці підприємництво не має реальних перспектив (74,5%) і його цивілізовані форми будуть розвиватись лише у віддаленій перспективі (67,8%), 93,1% (!) респондентів вважає, що воно не має на Україні гарних умов для розвитку.

Більше третини (36,9%) вважають, що на Україні сьогодні може розвиватися або лише тіньове підприємництво, або взагалі ніяке. Отже природно, що, знов-таки, майже половина (48,8%) опитуваних вважає несправедливим, що в нашому суспільстві з'являються багаті і дуже багаті люди, або це їх відверто дратує. Це особливо насторожуюча інформація, якщо взяти до уваги, що у програмній доповіді Президента основним пріоритетом проголошується курс саме на дотримання соціальної справедливості.

Ще один важливий чинник орієнтації масової свідомості проти тотального роздержавлення власності — усвідомлення того, що в перехідний період саме держава повинна виконати надзвичайно важливу функцію створення у процесі приватизації реального ринкового простору та ефективного конкурентного середовища. Держава має забезпечити антимонополність механізму приватизації.

Тому твердження деяких економістів про необхідність прискорення будь-якої приватизації (тобто, узаконення "прихвизації"), тому що,

мовляв, державну власність розкрадають, повністю безпідставні. Громадяни розуміють, що тільки держава може забезпечити правові основи процесу приватизації. Тому не випадково опитувані, відкидаючи тезу про те, що на процеси приватизації сьогодні позитивно впливають районні, міські, сільські органи влади (26,8%), обласні органи влади (24,8%), Національний банк (21,5%), Кабінет Міністрів (22,7%), Верховна Рада (29,9%) (!), люди покладають надію на те, що тільки президентська структура здатна навести порядок у процесах приватизації (30,2%). До цього слід додати, що проблема приватизації повинна органічно пов'язуватись з проблемою роздержавлення державного сектора економіки, тобто, з'ясування його питомої ваги в структурі економіки та форм функціонування в комерційному режимі. Адже в умовах державної форми власності зараз працює 41,6% опитаних, а 46,4% респондентів вважають себе штатними працівниками держпідприємств. 31,5% представників вибірки вважають, що керівники великих підприємств здатні позитивно впливати на процес приватизації і в умовах великої питомої ваги так званих базових галузей і ВПК в структурі економіки України, котра серйозно відрізняється від аналогічної структури Чехії, Угорщини і навіть Польщі, це цілком нормально. Важливо і те, що практично така ж кількість респондентів (31,2%) вважає, що позитивно на процес приватизації впливають комерційні структури. Крім того, переважна більшість опитуваних позитивно ставляться до приватної власності на

ресторани і кафе (63,4%), продовольчі магазини (47,2%), промтоварні магазини (47,9%), підприємства харчової промисловості (38,3%), підприємства побутового обслуговування (52,7%), лише проти приватизації суспільного транспорту виступає 54,7% і приватизації великих адміністративних будівель — 51,3%. Все це свідчить про необхідність якомога швидшої розробки програми розвитку державного сектора економіки і його співвідношення з приватним, якої зараз немає.

Треба додати, що менша орієнтація на приватні форми власності в середніх містах і селах також багато в чому зумовлена специфікою місцевої інфраструктури, меншими, порівняно з великими містами, можливостями для розвитку підприємницької діяльності.

Якщо ж говорити про форми і методи досягнення реальної соціальної справедливості в процесі приватизації, то обов'язково треба взяти до уваги, що тільки 8,1% респондентів або вже стали підприємцями, або хочуть стати ними в найближчий час, 41,2% взагалі не хочуть займатись підприємницькою діяльністю. Лише 12,5% (!) громадян вважає, що найбільш оптимальною формою приватизації є акціонування великих і середніх державних підприємств і передача їх через продаж акцій громадянам України. Лише 6,9% респондентів збираються організувати свою власну приватну справу (55,4% взагалі не збираються). 33,5% опитаних схильні мати невелику гарантовану постійну платню. 34,6% хочуть мати певний постійний заробіток та "робити капітал" по інших каналах, і тільки 13,5% згодні

ризикувати, іти на певні обмеження, щоб заробити капітал. Нарешті, тільки близько 6,5% опитаних уже володіють акціями одного підприємства і близько 2% — двох підприємств і більше. І все це цілком нормально! Адже реальних власників в сучасній ринковій економіці насправді і є не більше 12-13%.

І хоча 31% збирається придбати акції підприємств для участі у приватизації, а 25,9% вже придбали, проте люди все більше усвідомлюють те, що переважна більшість підприємств України без серйозної модернізації, а то й переорієнтування, приречені збанкрутувати. До того ж, попри законодавчо проголошені пріоритетні права трудових колективів, 56,7% опитаних не можуть або не хочуть (порівну) взяти участь у приватизації підприємства, на якому працюють. Судячи з соціологічного дослідження, дані про бажання трудівників брати участь у такій формі приватизації, як оренда з викупом і "закрите" акціонування, а також надзвичайно ефективну діяльність цих форм власності, їх великий внесок у валовий національний продукт, значно перебільшуються у виступах деяких політичних діячів та в засобах масової інформації. Тільки 15,5% опитаних зацікавлені в тому, щоб підприємство, на якому вони працюють, було приватизоване (6,5% працюють на уже приватизованих підприємствах). 13,7% переконані, що держпідприємства потрібно передати колективам, котрі на них працюють, 12,8% — що треба дозволити їм викупити підприємства на пільгових умовах. Лише 3,6% працюють в орендних підприємствах, 3% в підприємствах, що стали

власністю трудових колективів (7,4% — у колгоспах, 1,6% — у кооперативах). Лише 1,6% (!) респондентів хотіли б працювати в орендній формі власності, 1,8% — у колгоспній, 2,4% — у кооперативній, 11% — в приватній власності фізичних і юридичних осіб, 4,8% — у власності трудового колективу. 46,4% є штатними працівниками держпідприємств, власниками підприємств — 1,7%, сумісними власниками — 4,9%.

Всі ці дані вступають у серйозну суперечність з законодавчо прийнятою моделлю приватизації на Україні, яка заснована на міфології пріоритетних прав трудових колективів у процесі приватизації і хибних тезах про можливість та доцільність поголового перетворення населення на приватних власників шляхом викупу за допомогою приватизаційних рахунків, у переважній більшості не здатних приносити будь-який прибуток акцій підприємств. Тому цілком закономірним видається, що 93,8% (!!) опитаних вважають, що звичайні люди не отримують і не отримують найбільшу вигоду від приватизації. Цей показник корелюється тим, що 91,3% респондентів заперечують, що на Україні є гарні умови і перспективи розвитку підприємництва. Якщо поєднати відповіді, згідно з якими найбільшу вигоду від приватизації отримують кримінальні елементи (35,2%) та тіншові структури (59,7%) — загалом 94,9% (!), з показником, згідно з яким цю вигоду отримують представники влади (51,9%), то можна зробити незаперечний висновок не тільки про те, що абсолютна більшість вибірки вважає

існуючу модель антинародною, а і про те, що досить багато респондентів вважає, що “прихватування” займається значний відсоток корумпованих представників державної влади.

Приведені вище дані також свідчать, що громадяни досить реально усвідомлюють: основні форми соціального захисту в процесі приватизації повинні полягати зовсім не в наданні всьому населенню так званих “рівних стартових умов” для заняття підприємництвом і не у перетворенні всього населення на — у більшості випадків — фіктивних акціонерів шляхом примусового відкритого акціонування підприємств, а у створенні максимально сприятливих умов для можливості продавати свою робочу силу за її реальну вартість в умовах будь-яких форм власності, а також відновлення і покращення існуючих в будь-якій цивілізованій країні з ринковою економікою форм соціального захисту трудящих. Це, в свою чергу, стане можливим лише після припинення спаду виробництва, підвищення рентабельності підприємств як у державному, так і в приватному секторах, створення нових промислових потужностей, різкого збільшення податкових надходжень в бюджет. У зв'язку з цим звертає на себе увагу те, що більшість респондентів зацікавлені в тому, щоб на підприємстві основного місця праці було розширене виробництво, оскільки це покращить їх становище (44,6%). Ще більше працівників зацікавлені, щоб на підприємстві була запроваджена нова техніка і технологія (46,3%), причому тільки приблизно половина з них (24,3%) вважає, що передумовою для технічного переозброєння підприємства є зміна

форми власності. (Цей показник підтверджує те, що саме 24,3% опитаних вважає, що державні підприємства, які дають прибутки, необхідно залишити в державній формі власності, а збиткові продати на аукціоні або за конкурсом). Все це з особливою гостротою ставить питання про пошук таких форм та методів приватизації, які б у першу чергу дозволяли вирішити питання структурної переозброєння економіки України. У зв'язку з цим дуже важливо, що 28,6% опитаних вважають, що на процеси приватизації впливають дуже багаті люди. В цьому немає нічого негативного, адже забезпечення через приватизацію великих інвестицій в економіку повинно стати головним завданням процесу роздержавлення. Але, як показує досвід, вирішення завдання створення оптимальної економічної структури і залучення великих інвестицій зовсім не забезпечує така форма приватизації, як продаж підприємств на відкритих аукціонах та за комерційним конкурсом. Адже за існуючих умов кошти від такого продажу є набагато нижчими за реальну потенційну ціну майнових комплексів, і зовсім не обов'язково, потрапивши до бюджету, в умовах його величезного дефіциту вони будуть витрачені саме в інтересах модернізації виробництва. Цікаво, що це чудово розуміють громадяни. Тільки 5,7% респондентів вважає, що оптимальною формою приватизації великих та середніх державних підприємств є їх продаж на аукціонах або за конкурсом комерційним структурам, іноземним громадянам (для підприємств малого бізнесу —

9,2%). Тому викликає занепокоєння, що саме така форма приватизації в програмній промові Президента розглядається поряд з не менш неефективним з точки зору залучення стратегічного інвестора відкритим акціонуванням або корпоратизацією, як одна з основних.

У зв'язку з вищесказаним заслуговує на особливу увагу розгляд питання про процеси приватизації у світлі політики Росії у відносинах з Україною. Лише 9,4% оцінюють цю політику скоріше позитивно, ніж негативно (21,2% скоріше негативно, 69,3% — важко відповісти). До участі в українських процесах розвинених капіталістичних країн позитивно ставляться вдвічі більше респондентів (19,9%). Очевидно, це пов'язано з побоюванням людей, що у світлі нерівноправних економічних стосунків України і Росії і постійного політичного тиску останньої активна участь Росії у процесах приватизації в Україні у таких формах, як отримання акцій рентабельних підприємств за борги по енергоносіях, отримання контрольного пакету акцій російськими інвесторами за умов прийняття подвійного громадянства, створення спільного ринку капіталів, цінних паперів, робочої сили з великою ймовірністю призведе до ще більшої деформації промислової структури України, втрати нею економічної, а згодом і політичної незалежності.

Надзвичайно важливим для розуміння шляхів удосконалення приватизаційного процесу є питання про продаж землі у приватну власність. Загалом опитані громадяни позитивно ставляться до питання продажу землі приватним

особам за умови, якщо цей продаж буде здійснюватись тільки громадянам України (76,1%), хоча існують розбіжності по регіонах: представники середніх міст більш позитивно ставляться до купівлі присадибних, садових і дачних ділянок, бо завдяки їм вони зараз суттєво покращують рівень життя; жителі сіл, навпаки не зацікавлені в наданні земельних угідь власникам із середніх та малих міст. Що ж стосується продажу землі всім бажаючим (іноземцям), то до нього позитивно ставляться лише 11,1%.

На жаль, питання про продаж ділянок землі, на яких знаходяться будівлі, котрі отримують у приватну власність, у анкеті було чомусь об'єднане з абсолютно протилежним за змістом питанням про придбання присадибних ділянок, що не дає можливості з'ясування ставлення громадян до продажу землі, на якій знаходяться майнові комплекси, що приватизуються. Але відповідь саме на це питання є надзвичайно важливою для забезпечення ефективності приватизації, і в першу чергу — залучення великих інвестицій.

Висновки і прогнози.

Попри всі заяви і гасла темпи реальної приватизації залишаються вкрай низькими. Переважна більшість об'єктів приватизується або за допомогою кримінальних механізмів, або неефективним з точки зору розвитку України чином. Цьому сприяють нерозробленість ефективної методології і методики приватизації, повна невідповідність і

заплутаність законодавчої бази з питань приватизації. Зараз масова свідомість населення у ставленні до питання ринкових перетворень і приватизації взагалі знаходиться у стані несталої рівноваги. Переважна більшість людей поки що вважає такі перетворення вкрай необхідними, але, з іншого боку, спостерігається майже повне розчарування у методах і формах приватизації і розвитку підприємництва, які мають місце в останні роки. Швидко зростає зневіра і апатія щодо можливості реалізації соціальної справедливості в процесі масового роздержавлення власності. За таких умов спроба різко форсувати приватизацію в Україні (а саме така мета проголошується у програмній доповіді Президента) може призвести до вкрай негативних катастрофічних наслідків.

Рекомендації

1. На основі радикальної переробки методології і методики приватизації якісно покращити її модель, зробивши акцент на таких формах роздержавлення, які пов'язані з ефективною структурною перебудовою економіки, залученням у неї великих інвестицій (інвестиційні курси).

2. Розробити концепцію функціонування у комерційному режимі державного сектора економіки.

3. У галузі сільського господарства зробити акцент на створенні справді кооперативних форм власності з наданням права повної приватної власності на землю лише тим, хто її обробляє і зміг довести свою здатність ефективного землеко-

ристування (попередня оренда з викупом терміном до 5 років).

4. Відмовитись від переходу з іменних приватизаційних рахунків на неіменні — "ваучери". Досвід Росії свідчить, що приватизація через ваучери веде до швидкого перерозподілу власності на користь невеликого прошарку населення і вкрай неефективна з точки зору структурної перебудови економіки і реалізації реальної соціальної справедливості.

5. Іменні приватизаційні рахунки необхідно спрямувати в першу чергу на приватизацію житла (до цього позитивно ставляться 36,4% опитаних, 30,0% — уже приватизували), приватизацію присадибних земельних ділянок (позитивно ставляться 38,9%, уже приватизували 27,3%), створення інвестиційних фондів, які у перспективі стануть страховими компаніями, основою якісно нової системи соціального захисту.

6. Розробити концепцію регіональних програм приватизації, у якій майбутній власник був би зобов'язаний брати участь у створенні ефективної системи матеріальної допомоги тимчасово непрацюючим.

7. Не просто радикально змінити систему інформування громадян щодо проведення процесу приватизації і власної участі в ньому, але й згідно з світовим досвідом передбачити законодавчо формування з числа громадян спостережних рад, які б з правом дорадчого голосу брали безпосередню участь у всіх формах приватизації.